

Βασιλική ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ

«Κωδικοποιήσεις» στο χώρο της Εκκλησίας*

Παρ' όλο που η γενική θεματική του Σεμιναρίου αφορά τις Κωδικοποιήσεις και η παρούσα διάλεξη εντάσσεται στα πλαίσιά του, θα ήθελα να δηλώσω πως ο τίτλος της δεν είναι απόλυτα ορθός. Θα έπρεπε να έχει διατυπωθεί ως «Κωδικοποιητικά έργα στο χώρο της Εκκλησίας» και τούτο, διότι στην Ανατολική Εκκλησία, σ' αντίθεση με τη Δυτική, δεν υπάρχει επίσημη κωδικοποίηση του δικαίου της, εκτός από το έργο της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, για την οποία θα μιλήσουμε αναλυτικά πιο κάτω¹. Εισαγωγικά θα πρέπει να αναφερθούν μερικά πράγματα για τους κανόνες δικαίου, που διέπουν το νομικό βίο της Εκκλησίας. Οι διατάξεις αυτές έχουν διπλή προέλευση. Άλλοτε προέρχονται από εκκλησιαστικά νομοθετικά όργανα και ονομάζονται κανόνες, οπότε το σύνολό τους απαρτίζει το κανονικό δίκαιο και άλλοτε προέρχονται από πολιτειακά όργανα, που έχουν το δικαίωμα να νομοθετούν στο χώρο της Εκκλησίας. (Αυτό το τελευταίο συνδέεται στενά με ένα άλλο ζήτημα, το οποίο είναι οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, που ισχύουν σε δεδομένη ιστορική στιγμή σε

* Αυτή η διάλεξη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Ιστορίας Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ακαδημαϊκού έτους 2002-2003.

1. Βλ. για την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο Π. Μενεβίσογλου, Μητροπολίτου Σουηδίας, Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνες της Ορθοδόξου Εκκλησίας (εφεξής Μενεβίσογλου), Στοκχόλμη 1990, σ. 279-301, H. Ohme, Das Concilium Quinisextum und seine Bischofliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692, Berlin-New York 1990, Σπ. Τρωιάνος, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο (εφεξής Τρωιάνος, Πενθέκτη), Αθήνα 1992, George Nedungatt και Michael Featherstone, The Council in Trullo Revisited. [Κανονικά, 6.] Roma 1995, Γ. Γκαβαρδίνας, Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο (διδ. διατρ.), [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 4.] Κατερίνη 1998 και Σπ. Τρωιάνος, Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου (εφεξής Τρωιάνος, Πηγές), ²Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 148-151.

δεδομένο κράτος). Το σύνολο των κανόνων δικαίου, που αφορούν την Εκκλησία, ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής τους, δηλαδή από εκκλησιαστικά ή από πολιτειακά όργανα, αποτελούν το εκκλησιαστικό δίκαιο.

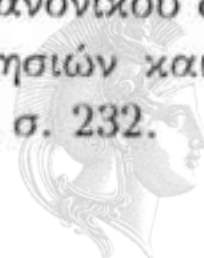
Οι πρώτες και οι βασικές πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου –εκκλησιαστικής προελεύσεως– είναι η Αγία Γραφή, –δηλαδή Παλαιά και Καινή Διαθήκη– και η Ιερή Παράδοση. Με τον πολλαπλασιασμό όμως των οπαδών της νέας θρησκείας και με τη δημιουργία κατόπιν τούτου χριστιανικών κοινοτήτων, δηλαδή των επισκοπών, άρχισαν να παρουσιάζονται έννομες σχέσεις, που δεν μπορούσαν να αντιμετωπισθούν μόνο με τους κανόνες δικαίου, που περιείχαν η Παλαιά και κυρίως η Καινή Διαθήκη. Επιπλέον έγινε φανερό ότι η Εκκλησία, ως νομικός οργανισμός, έπρεπε να διαθέτει δικά της νομοθετικά όργανα για τη θέσπιση κανόνων δικαίου. Τα όργανα αυτά ήσαν οι σύνοδοι.

Χρονικά προηγήθηκαν οι τοπικές σύνοδοι. Άρχισαν δηλαδή από το 2^ο το αργότερο αιώνα να συγκροτούνται κατά περιοχές συναθροίσεις πληθυσιοχώραν επισκόπων για την επίλυση αναφυομένων δογματικών ζητημάτων, για την άσκηση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας και διοικήσεως σε θέματα, που εξέρχονταν της αρμοδιότητας καθενός επισκόπου χωριστά, και τέλος για τη θέσπιση κανόνων δικαίου. Ο θεσμός αυτός πρωτοεμφανίζεται το 2^ο αιώνα, όπως είπαμε, αλλά τη μεγάλη του άνθηση τη γνώρισε τον 4^ο και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Οι οικουμενικές σύνοδοι, που συνεκαλούντο από τον αυτοκράτορα εξ αφορμής δογματικού ή γενικότερα θρησκευτικού ζητήματος, που συντάραζε την Εκκλησία και κατ' επέκταση και την Πολιτεία, ήσαν οι ύπατοι φορείς της νομοθετικής, της δικαστικής και της διοικητικής υπό στενή έννοια εξουσίας της Εκκλησίας, εμφανίζονται στη συνέχεια. Η Πρώτη Οικουμενική συνήλθε το 325 και η τελευταία, η Έβδομη, το 787².

Οι αποφάσεις των συνόδων διακρίνονται σε δογματικές και σε νομοθετικές. Οι δογματικές αποφάσεις χαρακτηρίζονται ως «όροι» ενώ οι νομοθετικές ως «ιεροί» ή «εκκλησιαστικοί κανόνες». Από τις επτά συνόδους, που η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζει ως οικουμενικές –η Δυτική Εκκλησία αντίθετα θεωρεί ότι η διάσπαση του χριστιανικού κόσμου με το Σχίσμα το 1054 σε Ανατολική και Δυτική Εκκλησία, δεν αποτελεί εμπόδιο για τη σύγκληση οικουμενικών συνόδων και έτσι μέχρι σήμερα απαριθμεί 21 οικουμενικές συνόδους³– προήλθε το εξής νομοθετικό έργο: 20 κανό-

2. Για το θεσμό των συνόδων γενικά βλ. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1 = Byzantinisches Handbuch 2.1.] München 1959 (C.H. Beck, ανατύπ. 1977), σ. 38 επ., καθώς και τα σχετικά κεφάλαια των εγχειριδίων εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου.

3. Βλ. Σπ. Τρωιάνος – Β. Λεονταρίτου, Οργάνωση των Εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις, Αθήνα-Κομοτηνή, 1977, σ. 129. Βλ. επίσης Τρωιάνο, Πηγές, σ. 232.

νες από την Α' Οικουμενική (Νίκαια Βιθυνίας 325), 7 (όχι με απόλυτη ιστορική ακρίβεια) από τη Β' Οικουμενική (Κωνσταντινούπολη 381), 8 από την Γ' Οικουμενική (Εφεσος 431) –είναι η πρώτη Οικουμενική Σύνοδος από την οποία σώζονται πρακτικά, που συντάχθηκαν στην ελληνική γλώσσα, όχι όμως ταυτόχρονα αλλά αργότερα–, 30 (από τους οποίους οι δύο τελευταίοι δεν αποτελούν κανόνες στην κυριολεξία αλλά σχηματίσθηκαν από τα πρακτικά της συνόδου) από την Δ' (Χαλκηδόνα 451). Ο 28^{ος} κανόνας αυτής της συνόδου, όπως παρατηρεί ο Μενεβίσογλου⁴ αποτελεί τον «τόμο» ιδρύσεως του Οικουμενικού Πατριαρχείου και για το λόγο αυτό δεν αναγνωρίζεται από τη Δυτική Εκκλησία. Η Ε' (Κωνσταντινούπολη 553) και η ΣΤ' (επίσης Κωνσταντινούπολη 680/681) Οικουμενικές Σύνοδοι ασχολήθηκαν μόνο με δογματικά θέματα και δεν εξέδωσαν κανόνες. Για να καλυφθεί αυτό το κενό, δέκα χρόνια αργότερα επί Ιουστινιανού του Β' (του Ρινότμητου), το φθινόπωρο του 691, συγκλήθηκε στην ανακτορική αίθουσα του Τρούλλου μία σύνοδος, που είναι γνωστή ως «Σύνοδος εν Τρούλλω» ή και ως «Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος». Την τελευταία ονομασία την πήρε, διότι συμπλήρωσε το νομοθετικό έργο της Ε' και της ΣΤ' και για το λόγο αυτό δεν θεωρείται ιδιαίτερη σύνοδος με ξεχωριστή αρίθμηση. Επίσης πρέπει να λεχθεί ότι η τελευταία αυτή ονομασία της δόθηκε πολύ αργότερα, ίσως από το Θεόδωρο Βαλσαμώνα, διότι όπως γράφει ο πιο πάνω κανονολόγος η Σύνοδος αυτή «ουδέ έκτη κυρίως κατονομάζεται, αλλά πενθέκτη· ανεπλήρωσε γαρ το υστέρημα της τε πέμπτης και της έκτης συνόδου»⁵. Και τούτο, επειδή στους πρώτους αιώνες μετά τη σύγκλησή της θεωρήθηκε πως ήταν η συνέχεια της ΣΤ' Οικουμενικής. Για το λόγο δε αυτό απαντά συχνά στις βυζαντινές πηγές και ως ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδος.

Η Σύνοδος αυτή, στην οποία θα επανέλθουμε πολύ αναλυτικά και αργότερα, είχε ένα πολύ μεγάλο και εκτεταμένο νομοθετικό έργο, δεδομένου ότι εξέδωσε 102 κανόνες, οι οποίοι ασχολούνται με όλους τους τομείς του εκκλησιαστικού βίου, η δε συμβολή της στη διαμόρφωση του ορθόδοξου κανονικού δικαίου υπήρξε πολύ μεγάλη, διότι, όπως θα δούμε, αποτελεί τη μοναδική επίσημη «κωδικοποίηση» της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, η οποία απαντά και ως Β' εν Νικαία, είναι η τελευταία, όπως ήδη αναφέρθηκε σύμφωνα με την Ορθόδοξη Εκκλησία, Οικουμενική Σύνοδος και εκτός από τους «όρους», τις δογματικές της δηλαδή αποφάσεις –αποκατάσταση των εικόνων, καταδίκη της εικονομα-

4. Βλ. Μενεβίσογλου, σ. 234.

5. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, τ. 2 Αθήνησιν 1852, σ. 300. Βλ σχετικά και Μενεβίσογλου, σ. 284 επ.

χίας-, εξέδωσε, κατά την τελευταία της μάλλον συνεδρίαση, που έγινε στο παλάτι της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη, και 22 κανόνες. Η ανάλυση των κανόνων αυτών δείχνει ότι δεν εισήγαγαν εντυπωσιακές καινοτομίες και ότι δεν περιέχουν νέο δίκαιο παρά μόνο σε πολύ περιορισμένη κλίμακα⁶.

Η νομοθετική παραγωγή όμως της Εκκλησίας δεν εξαντλείται με τους κανόνες των οικουμενικών συνόδων. Κανόνες, δηλαδή νομοθετικές ρυθμίσεις, εξέδωσαν και οι τοπικές σύνοδοι και κυρίως μια σειρά απ' αυτές, που συνήλθαν και στην Ανατολή και στη Δύση τον 4^ο και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Έτσι έχουμε από τις συνόδους αυτές τους εξής κανόνες: 25 κανόνες της Αγκύρας (μάλλον το έτ. 314), 15 της Νεοκαισαρείας (περί το έτ. 319), 21 της Γάγγρας (περί το έτ. 340), 25 της Αντιοχείας (μάλλον το έτ. 341 ή κατ' άλλους το έτ. 330), 21 της Σαρδικής –σημερινή Σόφια– (το έτ. 343), 60 της Λαοδικείας (περί το έτ. 380), 1 απόφαση της συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως (το έτ. 394) και 133 κανόνες, που αποτελούν τον κώδικα κανόνων της αφρικανικής Εκκλησίας, *corpus canonum Ecclesiae Africanae* ή *materies Africana*, τους οποίους είτε συνέταξε είτε επικύρωσε μια σύνοδος που συνήλθε στην Καρχηδόνα (Καρθαγένη) το έτ. 419.

Μια άλλη ενότητα κανόνων της Εκκλησίας αποτελούν οι λεγόμενοι Αποστολικοί κανόνες και οι κανόνες των Πατέρων της Εκκλησίας. Έτσι έχουμε άλλους 85 «Αποστολικούς» κανόνες, οι οποίοι προέρχονται από ένα ψευδώνυμο κωδικοποιητικό έργο της προτελευταίας δεκαετίας του 4^{ου} αιώνα, τις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων⁷. Αυτοί οι 85 Αποστολικοί κανόνες είναι το τελευταίο κεφάλαιο του τελευταίου βιβλίου. Οι κανόνες των Πατέρων είναι λύσεις, που έδωσαν κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες σε συγκεκριμένα προβλήματα ή απαντήσεις σε ερωτήματα, συγγραφείς, που ασχολούνταν με το εκκλησιαστικό δίκαιο. Έχει υποστηριχθεί ότι η τακτική αυτή είχε ως αφετηρία τις επίσημες γνωμοδοτήσεις των Ρωμαίων νομομαθών, στους οποίους οι ηγεμόνες είχαν απονείμει το δικαίωμα να γνωμοδοτούν, το *ius publice respondendi*⁸. Η άποψη αυτή δεν φαίνεται αβάσιμη, δεδομένου ότι η Εκκλησία μέχρι ενός σημείου είχε ως πρότυπο την πρακτική του δικαίου της Πολιτείας, πράγμα εξάλλου που συνέβαινε και σε άλλους τομείς και κυρίως στη διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας. Από τους Πατέρες προήλθε το ακόλουθο νομοθετικό έργο: 4 κανόνες Διονυσίου Αλεξανδρείας (+ 264/265), 11 Γρηγορίου Νεοκαι-

6. Βλ. για τη σύνοδο αυτή, Σπ. Τρωιάνο, *Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικόν αυτής έργον*, Αθήναι 1989.

7. Βλ. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, τ. I-III. [Sources chrétiennes, 320, 329, 336], Paris 1985-1987.

8. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, Πηγές, σ. 63 επ.

σαρείας (+ περί το 270), 15 Πέτρου Αλεξανδρείας (+ 311), 3 Αθανασίου Αλεξανδρείας (+ 373), 92 Βασιλείου Καισαρείας (+ 379), 18 Τιμοθέου Αλεξανδρείας (+ 385), 34 στίχους από ποίημα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού (+ περί το 390), 8 κανόνες Γρηγορίου Νύσσης (+ 394), 69 στίχους από ποίημα του Αμφιλοχίου Ικονίου (+ μετά το 394), 14 κανόνες Θεοφίλου Αλεξανδρείας (+ 412), 5 Κυρίλλου Αλεξανδρείας (+ 444). Πρέπει βεβαίως να τονιστεί ότι οι λύσεις που έδιναν οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν είχαν από την αρχή νομοθετικό χαρακτήρα και δεν δέσμευαν καθόλου τους εφαρμοστές του εκκλησιαστικού δικαίου⁹. Οι κανόνες των τοπικών συνόδων, που αναφέρθηκαν πιο πάνω και οι κανόνες των Πατέρων, καθώς και οι Αποστολικοί, επικυρώθηκαν από τον καν. 2 της Πενθέκτης Συνόδου και απέκτησαν την τυπική ισχύ κανόνα οικουμενικών συνόδων.

Εκτός από αυτούς τους κανόνες υπάρχουν και οι κανόνες των εξής συνόδων, που αν και δεν συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των οικουμενικών, έχουν ένα γενικότερο χαρακτήρα. Αυτές οι σύνοδοι συνεκλήθησαν με αφορμή τις διαδοχικές πατριαρχείες του Ιγνατίου και του Φωτίου και τις διενέξεις που προεκλήθησαν εξαιτίας αυτού του θέματος. Οι σύνοδοι αυτές ήσαν: η άγνωστο ακόμη για ποιο λόγο ονομαζόμενη Πρωτοδευτέρα (Κωνσταντινούπολη έτ. 861)¹⁰, η οποία εξέδωσε 17 κανόνες και η Σύνοδος του 869/870, που καταδίκασε τον Φώτιο. Αυτήν οι ρωμαιοκαθολικοί την αριθμούν ως 8^η Οικουμενική και στη δέκατη συνεδρίασή της ψήφισε 27 κανόνες, που σώζονται σε λατινική μετάφραση. Στα ελληνικά σώζονται 14 κανόνες κι αυτοί σε περίληψη¹¹, αλλά δεν περιλαμβάνονται στις πηγές του ορθόδοξου εκκλησιαστικού δικαίου, διότι ανατράπηκαν από την αμέσως επόμενη και τελευταία μεγάλη Σύνοδο του 879/880 (στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη), η οποία αποκατέστησε το Φώτιο. Εξέδωσε 3 κανόνες, των οποίων η ισχύς ποτέ δεν αμφισβητήθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία, παρόλο που η Σύνοδος αυτή δεν θεωρείται ως οικουμενική¹².

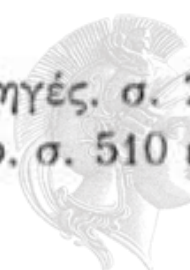
Υπάρχουν και οι λεγόμενοι μοναχικοί κανόνες, δηλαδή διατάξεις, που ρυθμίζουν την οργάνωση των κοινοβίων και τη συμβίωση των ασκούμενων σ' αυτά. Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι οι κανόνες του Παχωμίου (+ 346) και οι κανόνες του Βασιλείου Καισαρείας (55 όροι κατά πλάτος και 313 όροι κατ' επιτομήν). Οι κανόνες του Παχωμίου και του

9. Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, ²Αθήναι 1965, σ. 44.

10. Βλ. τις διάφορες υποθέσεις για την ονομασία της στον Μενεβίσογλου, σ. 487 επ.

11. Βλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 42.

12. Για τις τρεις αυτές συνόδους του 9ου αιώνα βλ. στον Τρωιάνο, *Πηγές*, σ. 228 επ. Για την «οικουμενικότητα» της συνόδου του 879/880 βλ. Μενεβίσογλου, σ. 510 επ.

Βασιλείου δεν επικυρώθηκαν από κανόνα οικουμενικής ή άλλης συνόδου, αλλά το γόητρο των συντακτών τους και η ευρύτατη διάδοσή τους, τους προσέδωσαν στην πράξη ισχύ περίπου ισάξια μ' αυτή των κανόνων που αναφέρθηκαν πιο πάνω¹³.

Από τον 9^ο αιώνα και εφεξής που δεν συνέρχονται πια σύνοδοι με αξιώσεις οικουμενικού χαρακτήρα, οι σπουδαιότερες αποφάσεις νομοθετικού περιεχομένου λαμβάνονταν είτε από τον αυτοκράτορα, διότι ως γνωστόν λόγω των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, που επικρατούσαν στο Βυζάντιο σ' όλη τη βυζαντινή περίοδο, ο αυτοκράτορας ρύθμιζε είτε με τη ρητή είτε με τη σιωπηρή ανοχή της Εκκλησίας πάρα πολλά θέματα εκκλησιαστικού δικαίου¹⁴, τα οποία μάλιστα δεν υπολείπονται σε αριθμό και σπουδαιότητα απ' αυτά που ρύθμισαν οι σύνοδοι, είτε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και της περί τον πατριάρχη Ενδημούσης Συνόδου¹⁵. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό υπάρχουν πάρα πολλές τέτοιες αποφάσεις νομοθετικού περιεχομένου. Μ' άλλα λόγια υπάρχουν πάρα πολλές διατάξεις εκκλησιαστικού δικαίου.

Ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες άρχισαν οι προσπάθειες για τη συγκέντρωση και για την κατά κάποιο τρόπο κωδικοποίηση των κανόνων δικαίου της Ιερής και της Αποστολικής Παράδοσης και των εκκλησιαστικών εθίμων. Τα πρώτα έργα ήσαν ανώνυμα, είχαν έκδηλη παλαιοδιαθηκική επίδραση, συνέδεαν άμεσα την προέλευσή τους με τους Αποστόλους, διότι έτσι αποκτούσαν μεγαλύτερο κύρος, και προέρχονται από τη ρωμαϊκή περίοδο¹⁶. Το σπουδαιότερο από αυτά είναι οι «Διατάγες των Αγίων Αποστόλων» (έτος σύνταξης κατά τον τελευταίο εκδότη του το 380)¹⁷. Το έργο αυτό είναι ψευδεπίγραφο, διότι φέρεται ως συγγραφέας του ο Απόστολος Κλήμης, ο οποίος λέγεται πως το συνέταξε κατ' εντολή των άλλων Αποστόλων. Το μέρος του, που περιλαμβάνει τους Αποστολικούς κανόνες, για τους οποίους μιλήσαμε πιο πάνω, χρησιμοποιήθηκε στο νομοθετικό έργο των τοπικών συνόδων του 4^{ου} αιώνα.

Αυτές οι συλλογές όμως δεν είχαν μεγάλη σχέση με το δίκαιο, που

13. Για τις εκδόσεις των μοναχικών κανόνων βλ. στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 64 σημ. 11.

14. Βλ. παραδείγματα αυτοκρατορικής επέμβασης σε εκκλησιαστικά θέματα στο Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 43.

15. Για την «Ενδημούσα» Σύνοδο και τις νομοθετικές πράξεις της βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 232 επ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. Βλ. απαρίθμηση των έργων αυτών στο Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 29 επ. και 36 επ., καθώς επίσης και στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 65 επ., όπου και οι νεότερες εκδόσεις.

17. Βλ. Metzger, ό.π. (σημ. 7) τ. I, σ. 55 επ. Περισσότερα για το έργο αυτό βλ. στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 65 επ.

πραγματικά ίσχυε και, το σπουδαιότερο, δεν κάλυπταν τις ανάγκες της Εκκλησίας. Όπως ήδη έχει λεχθεί κατά τον 4^ο αιώνα συνήλθαν πολλές σύνοδοι –τοπικές βέβαια οι περισσότερες– που θέσπισαν διατάξεις δηλαδή ιερούς κανόνες, με αντικείμενο την οργάνωση του έννομου βίου της Εκκλησίας. Για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες που προέκυπταν για τη διοίκηση και τη λειτουργία της Εκκλησίας, ακριβώς ειπείν των διάφορων τοπικών εκκλησιών, ξεκίνησε μια συλλεκτική δραστηριότητα, που προερχόταν όμως αποκλειστικά και μόνο από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Η βασική συλλογή, που διήλθε διάφορα στάδια επεξεργασίας και δεν σώζεται σε καμιά της μορφή, είναι γνωστή με την ονομασία «corpus canonum». Οι πληροφορίες μας για το περιεχόμενό της στηρίζονται σε άλλες συλλογές, οι οποίες ή είναι παράγωγά της ή είναι επηρεασμένες από αυτήν. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα σ' αυτές κατέχει η συριακή μετάφραση μιας συλλογής με 193 συνοδικούς κανόνες, που συντάχθηκε το 500/501 στην Ιεράπολη¹⁸. Υπάρχει διχογνωμία για τον τρόπο δημιουργίας του corpus canonum. Πολλοί από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό υποθέτουν πως δημιουργήθηκε στην Αντιόχεια από αιρετικούς κύκλους και για το λόγο αυτό δεν έχει περιλάβει το Σύμβολο της Πίστεως καθώς και τους κανόνες της Α' Οικουμενικής. Ο προσδιορισμός του απώτατου χρονικού σημείου για τη σύνταξή του (του terminus post quem) δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί, διότι δεν είναι ακριβής ο χρόνος σύγκλησης της Συνόδου της Λαοδικείας, της οποίας οι κανόνες περιέχονται στο corpus. Έτσι τοποθετείται σύμφωνα μ' αυτούς η σύνταξή του μεταξύ του 342 και 370. Το ύστατο χρονικό όριο, δηλαδή ο terminus ante quem προσδιορίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια. Είναι η σύνταξη των Αποστολικών Διαταγών, δηλαδή το 380, οι οποίες προϋφίσταντο του corpus.

Το έργο περιείχε τους κανόνες των εξής συνόδων: Αγκύρας και Νεοκαισαρείας πιθανότατα ενοποιημένους, της Γάγγρας, της Αντιοχείας και τελευταίους αυτούς της Λαοδικείας. Στην αρχική μορφή οι κανόνες δεν πρέπει να είχαν συνεχή αρίθμηση και μάλλον ήσαν αριθμημένοι κατά σύνοδο. Επί Θεοδοσίου του Α' προστέθηκαν στην αρχή του corpus canonum το Σύμβολο της Πίστεως και οι κανόνες της Α' Οικουμενικής και το έργο απέκτησε «ορθόδοξη» μορφή. Με τον τρόπο αυτό όμως διαταράχθηκε η χρονολογική τάξη των κανόνων που, κατά τα φαινόμενα, είχε τεθεί ως βάση στην αρχική σύνταξη της συλλογής.

Υπάρχουν και άλλες δύο φάσεις επεξεργασίας του corpus, κατά τις οποίες η συλλογή πρέπει να διευρύνθηκε με την προσθήκη των κανόνων της Β' Οικουμενικής και της Δ' Οικουμενικής. Οι κανόνες της Γ' Οικουμε-

18. Για όλη αυτή τη δραστηριότητα, που αναπτύχθηκε βλ. περισσότερα στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 67 επ.

νικής δεν περιλαμβάνονται εκεί, διότι διαμορφώθηκαν μεταγενέστερα με βάση τα συνοδικά πρακτικά. Εν πάση περιπτώσει στην τελευταία του μορφή το *corpus* είχε πιθανότατα διπλή αρίθμηση, τόσο κατά συνόδους όσο και συνεχή και περιλάμβανε 193 κανόνες –όσους και η συριακή μετάφραση της Ιεραπόλεως–, οι οποίοι είχαν καταχωρηθεί με την ακόλουθη σειρά: 1-20 Σύνοδος Νικαίας, 21-44 (1-24) Αγκύρας, 45-58 (1-14) Νεοκαισαρείας, 59-78 (1-20) Γάγγρας, 79-103 (1-25) Αντιοχείας, 104-162 (1-59) Λαοδικείας, 163-166 (1-4) Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381 (Β' Οικουμενική), 167-193 (1-27) Σύνοδος Χαλκηδόνας (Δ' Οικουμενική)¹⁹.

Άλλοι όμως ερευνητές με πολύ σοβαρά επιχειρήματα αμφισβητούν τη διαδικασία που περιγράφηκε πιο πάνω για τη διαμόρφωση του *corpus canonum*. Υποστηρίζεται λοιπόν από αυτούς ότι στην αρχική του μορφή ήταν μια συλλογή από 168 κανόνες, που δεν περιείχε καθόλου αιρετικές δοξασίες και γι' αυτό από την αρχή περιλάμβανε και τους κανόνες της Νικαίας. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτούς είχε την εξής σύνθεση: 1-20 = 1-20 Νικαίας, 21-45 = 1-25 Αγκύρας, 46-59 = 1-14 Νεοκαισαρείας, 60-79 = 1-20 Γάγγρας, 80-104 = 1-25 Αντιοχείας, 105-164 = 1-60 Λαοδικείας, 165-168 = 1-4 Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381²⁰.

Το *corpus canonum*, παρά το ότι δεν είχε επίσημη προέλευση, χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια των συνεδριάσεων της Δ' Οικουμενικής. Π.χ. σε μια συνεδρία της Συνόδου, που γινόταν λόγος για τα πρεσβεία και για τη δικαιοδοσία του επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, δόθηκε εντολή να διαβασθούν οι αποφάσεις της Β' Οικουμενικής, που αφορούσαν το θέμα αυτό και ο σηκρητάριος Βερονικιανός «ανέγνω από του αυτού βιβλίου το συνοδικόν της δεύτερης συνόδου»²¹. Όπως παρατηρεί ο Τρωιάνος, η πρακτική της Ανατολικής Εκκλησίας να χρησιμοποιεί συλλογές που δεν είχαν επίσημη προέλευση, δημιούργησε παράδοση και μέχρι την κατάλυση του Βυζαντίου καμία κανονική συλλογή απ' αυτές που χρησιμοποιούσε κατά καιρούς η Εκκλησία δεν καταρτίσθηκε από τις εκκλησιαστικές αρχές απ' ευθείας ή έστω με εντολή τους²².

Μετά την τελική διαμόρφωση του *corpus* είτε κατά τη μία είτε κατά την άλλη άποψη, εμφανίστηκαν και άλλοι κανόνες π.χ. συνόδων –Σαρδικής στην ελληνική τους απόδοση και της Αφρικανικής Εκκλησίας– ή και Πατέρων καθώς και οι Αποστολικοί. Αυτό το κανονικό υλικό δεν ενσωματώθηκε ποτέ στο *corpus*, ίσχυε όμως παράλληλα μ' αυτό. Ενοποίηση

19. Βλ. σχετικά στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 67 επ. και σημ. 21.

20. Βλ. Μενεβίσογλου, σ. 21 επ. και Τρωιάνο, Πηγές, σ. 69.

21. Βλ. Ed. Schwartz, *Acta conciliorum oecumenicorum*, τ. II.1.2 (1933), σ. 79, 118, τ. II.1.3 (1935), σ. 48, πρβλ. και Μενεβίσογλου, σ. 21 επ.

22. Τρωιάνος, Πηγές, σ. 69.

του *corpus canonum* με αυτό το κανονικό υλικό πραγματοποιήθηκε στις λατινικές μεταφράσεις των ελληνικών κανονικών κειμένων, κυρίως σ' αυτές που κατάρτισε ο Διονύσιος ο Μικρός (Dionysius Exiguus) μεταξύ των τελευταίων ετών του 5^{ου} αιώνα και του 520²³.

Όπως πολλές φορές τονίστηκε πιο πάνω, το *corpus canonum* δεν είχε συστηματική διάρθρωση. Σε όλες του τις μορφές, όπως είδαμε, οι κανόνες ήσαν καταταγμένες κατά συνόδους, οι δε σύνοδοι, με εξαίρεση αυτήν της Νικαίας, ήσαν καταταγμένοι χρονολογικά. Για πρώτη φορά τον 6^ο αιώνα έγινε προσπάθεια για την κατάρτιση μιας συλλογής, στην οποία οι κανόνες θα ήσαν καταταγμένες ανάλογα με τα θέματα που ρύθμιζαν, πιθανότατα κάτω από την επίδραση της κωδικοποιητικής δραστηριότητας, που αναπτύχθηκε επί Ιουστινιανού στο χώρο της Πολιτείας²⁴. Την ανάγκη για την κατάρτιση μιας καινούργιας συλλογής επέβαλλε η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κανόνων, που είχαν εν τω μεταξύ εκδοθεί. Εν πάση περιπτώσει το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας δεν σώζεται, αλλά μαθαίνουμε γι' αυτό από μια μοναδική μνεία, που βρίσκεται στον πρόλογο ενός ανάλογου, λίγο μεταγενέστερου έργου, το οποίο στηρίχθηκε σ' αυτήν την πρώτη συλλογή. Το μεταγενέστερο έργο είναι η «Συναγωγή κανόνων εκκλησιαστικών εις ν' τίτλους διηρημένη» του Ιωάννη Σχολαστικού²⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τον πρόλογο της «Συναγωγής», αυτή η πρώτη συλλογή, της οποίας είναι άγνωστος ο συντάκτης, ήταν διαρθρωμένη σε 60 τίτλους, χωρίς άλλες υποδιαιρέσεις και χωρίς κατάτμηση των κανόνων. Περιλάμβανε όλο το *corpus canonum* στην πλήρη του μορφή, στην οποία περιλαμβάνονταν οι 85 Αποστολικοί κανόνες, οι κανόνες της Συνόδου της Εφέσου, που στο μεταξύ είχαν συνταχθεί, καθώς και οι κανόνες της Σαρδικής. Το ποιο ήταν το περιεχόμενο της συλλογής το συμπεραίνουμε από μαρτυρία του Ιωάννη Σχολαστικού, ο οποίος ρητά επισημαίνει ότι στη σύνταξή της δεν είχαν ληφθεί υπόψη οι κανόνες του Μ. Βασιλείου και άφηνε να εννοηθεί ότι κατά τα λοιπά είχε χρησιμοποιηθεί το ίδιο κανονικό υλικό, που είχε χρησιμοποιηθεί και στη Συναγωγή του. Θεωρείται πιθανό ότι το έργο είχε συνταχθεί στην Αντιόχεια μεταξύ των ετών 535 και 545. Ο *terminus ante quem* προκύπτει από το χρόνο σύνταξης της Συναγωγής²⁶. Πιθανολογείται ότι η συλλογή είχε ως συμπλήρωμα και μία δεύτερη συλλογή από αυτοκρατορικούς νόμους, που είχαν εκκλησιαστικό ενδιαφέρον. Η δεύτερη αυτή συλλογή ονομάσθηκε από τους ιστορικούς του δικαίου του 19^{ου} αιώνα, Συλλογή των 25 κεφαλαίων (*collectio*

23. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 69.

24. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 131.

25. Για τον Ιωάννη Σχολαστικό βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 132 επ. και σημ. 2.

26. Βλ. για το έργο αυτό στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 131 επ.

XXV capitulorum). Την ονομασία της την οφείλει στο γεγονός ότι υπό τη μορφή υπό την οποία μας παραδόθηκε αποτελείται από 25 κεφάλαια. Από αυτά τα 21 πρώτα προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τίτλους του βιβλίου I του ιουστινιάνειου Κώδικα και τα τέσσερα τελευταία από ιουστινιάνειες νεαρές. Με μόνη εξαίρεση το τελευταίο κεφάλαιο, που περιλαμβάνει αποσπάσματα από τη Ν. 131 (κεφ. 13-14) υπό την επικεφαλίδα «ίσον θείου νόμου», όλα τα υπόλοιπα περιέχουν ακέραιες διατάξεις με πλήρη *inscriptio* και *subscriptio*. Ως προς τις διατάξεις του Κώδικα παρατηρούμε ότι είναι διατάξεις των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' (μία διάταξη), Λέοντος Α' (δύο διατάξεις) και Ιουστινιανού (18 διατάξεις) γραμμένες ελληνικά.

Τα κεφάλαια της συλλογής, που προέρχονται από τον Κώδικα έχουν χρονολογική και εννοιολογική συνοχή, η οποία διαταράσσεται από τα τέσσερα τελευταία κεφάλαια, που περιέχουν νεαρές των ετών 535-545. Προβλήματα δημιουργεί και η επικεφαλίδα της συλλογής: «Διατάξεις νόμων πολιτικών εκ των νεαρών Ιουστινιανού βασιλέως συνηγορούσαι και επικυρούσαι τους των αγίων πατέρων εκκλησιαστικούς κανόνες». Η απορία είναι γιατί δεν αναφέρεται ο Κώδικας στην επικεφαλίδα. Όπως έχει παρατηρηθεί, επειδή η επικεφαλίδα δεν παρουσιάζεται ομοιόμορφη σ' όλη τη χειρόγραφη παράδοση, προτάθηκε ως λύση ότι στο κείμενό της υπάρχει κενό, που οφείλεται σε παράλειψη κατά την αντιγραφή. Επομένως θα έπρεπε να είναι «[έκ τε του κώδικος] έκ τε των νεαρών...»²⁷.

Ο Ιωάννης Σχολαστικός, όταν ακόμη βρισκόταν στην Αντιόχεια, δηλαδή πριν από το 550, θεώρησε ότι αυτή η συλλογή σε 60 τίτλους δεν κάλυπτε πρακτικές ανάγκες και για το λόγο αυτό κατάρτισε μια νέα συλλογή. Η συλλογή αυτή, που έφερε τον τίτλο «Συναγωγή κανόνων εκκλησιαστικών εις ν' τίτλους διηρημένη», ήταν διαρθρωμένη, όπως φανερώνει και η ονομασία της, σε 50 τίτλους σύμφωνα με κριτήρια ανταποκρινόμενα στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο Ιωάννης Σχολαστικός έλαβε υπόψη του τους κανόνες όλων των οικουμενικών συνόδων, των τοπικών συνόδων της Ανατολής, τους Αποστολικούς κανόνες, τους κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής και 68 κανόνες του Μ. Βασιλείου, που προέρχονταν από τη δεύτερη και την τρίτη κανονική του επιστολή. Μέσα σε κάθε τίτλο αναφέρονται οι κανόνες με τον αριθμό τους κατά σύνοδο ή κατά ομάδα (οι κανόνες του Μ. Βασιλείου έχουν συνεχή αρίθμηση και όχι κατά επιστολή) με την εξής σειρά: 85 Αποστολικοί, 20 Νικαίας, 25 Αγκύρας, 14 Νεοκαισαρείας, 21 Σαρδικής, 20 Γάγγρας, 25 Αντιοχείας, 59 Λαοδικείας, 6 Κωνσταντινουπόλεως, 7 Εφέσου, 27 Χαλκηδόνας, 68 του Μ. Βασιλείου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι κατά βάση ακολουθήθηκε η σειρά του *corpus*

27. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 132 και 137 επ.

canonum και απλά παρενεβλήθησαν οι κανόνες της Σαρδικής μεταξύ εκείνων της Νεοκαισαρείας και της Γάγγρας. Η παράθεση των κανόνων είναι αυτούσια χωρίς κατάτμηση ακόμη και όταν αφορούν περισσότερα από ένα αντικείμενα, που υπάγονται σε διαφορετικούς τίτλους. Παρέκκλιση από την αρχή αυτή γίνεται μόνο για 6 κανόνες, δηλαδή τον 6ο της Νικαίας, τον 20ό της Γάγγρας, το 2ο της Αντιοχείας, τους 3ο και 11ο της Σαρδικής και τον 35ο του Μ. Βασιλείου. Από αυτούς οι 3 εμφανίζονται σε 2 τίτλους μετά από κατάτμηση, ενώ οι άλλοι 3 έχουν καταχωριστεί ολικώς ή μερικώς δύο φορές σε χωριστούς τίτλους. Επομένως, με την επιφύλαξη των πιο πάνω, κάθε κανόνας περιέχεται στη Συναγωγή μόνο μία φορά και δεν υπάρχουν παραπομπές σε κανόνες, που ρυθμίζουν συναφή θέματα, οι οποίοι έχουν ενταχθεί σε άλλους τίτλους²⁸. Πιθανώς και η Συναγωγή να συνοδεύτηκε από μία συλλογή με διατάξεις του πολιτειακού δικαίου, τη Συλλογή των 87 κεφαλαίων (*Collectio LXXXVII capitulorum*)²⁹. Η συλλογή αυτή, που αποδίδεται επίσης στον Ιωάννη Σχολαστικό, προσαρτήθηκε στη Συναγωγή, όταν ο Ιωάννης Σχολαστικός στη διάρκεια της πατριαρχείας του επιχείρησε αναθεώρηση της Συναγωγής. Απαρτίζεται από 87 κεφάλαια γι' αυτό και κατά το 19^ο αιώνα της δόθηκε η ονομασία *Collectio LXXXVII capitulorum*. Φέρει την επικεφαλίδα «Εκ των μετά τον κώδικα θείων νεαρών διατάξεων του της ευσεβούς λήξεως Ιουστινιανού διάφοροι διατάξεις συνάδουσας εξαιρέτως τοις θείοις και ιεροίς κανόσι, και εκ περιουσίας την οικείαν ισχύν νέμουςαι (...)». Η επικεφαλίδα αυτή ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο της συλλογής γιατί σ' αυτήν περιέχονται αυτούσια αποσπάσματα ή, το συνηθέστερον, επιτομές νεαρών των ετών 535-546. Οι νεαρές αυτές με τη σειρά που εμφανίζονται είναι, 6(= κεφ. 1-5), 5(= κεφ. 6-11), 83(= 12), 46(= κεφ. 13), 120(= κεφ. 14-17), 56(= κεφ. 18), 57(= κεφ. 19), 3(= κεφ. 20), 32(= κεφ. 21), 131(= κεφ. 22-26), 67(= κεφ. 27), και 123(= κεφ. 28-87). Στη συλλογή αυτή, όπως προκύπτει από τη διάρθρωση της ύλης, δεν καταβλήθηκε προσπάθεια για συστηματική κατάταξη του υλικού. Ο συντάκτης της απλώς προέταξε μόνο πίνακα με το περιεχόμενο καθενός κεφαλαίου και ένα σύντομο προοίμιο. Απορία προκαλεί στον ερευνητή, γιατί παραλείπονται νεαρές που επίσης αφορούν την Εκκλησία, όπως οι νεαρές 16, 76, 79, 81 και 86. Η εξήγηση είναι ίσως ότι με τις Ν. 123 (που καταλαμβάνει πάνω από τα δύο τρίτα όλων των κεφαλαίων) και 120, χάρη στο «κωδικοποιη-

28. Κριτική έκδοση της Συναγωγής έχει γίνει από το V. Benešević, *Ioannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica*. [[Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Abt., N.F. 14] München 1937. Για το συλλεκτικό αυτό έργο βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 132 επ.

29. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 134 και 138 επ.

τικό» τους περιεχόμενο –έχει παρατηρηθεί πως η Ν. 123 ειδικά, σε συνδυασμό με άλλες, αποτελεί ένα μικρό κώδικα εκκλησιαστικού δικαίου³⁰– καλύπτεται το μεγαλύτερο μέρος των θεμάτων που αναφέρονται στην οργάνωση και διοίκηση της Εκκλησίας και επιπλέον στο ότι με την επέμβαση που έγινε στο κείμενο των νεαρών που περιλήφθηκαν στη συλλογή, διευρύνθηκε το πεδίο εφαρμογής τους και έτσι καλύπτονται και ρυθμίσεις που περιέχονταν στις παραληφθείσες νεαρές.

Σύμφωνα με την επικεφαλίδα της και το σύντομο προοίμιό της ο χρόνος της σύνταξής της πρέπει να τοποθετηθεί μετά το θάνατο του Ιουστινιανού. Οι νεότεροι όμως ερευνητές δέχονται ότι η επικεφαλίδα και το προοίμιο είναι μεταγενέστερα και ότι η συλλογή καταρτίσθηκε στην πραγματικότητα στην Αντιόχεια λίγο μετά την έκδοση της τελευταίας νεαρής, απ' όσες περιλαμβάνει, δηλαδή της Ν. 123.

Σημειωτέον η Συναγωγή στα τέλη του 9^{ου} αιώνα μεταφράστηκε κατά το ένα μέρος της στα σλαβικά και αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη του Νομοκάνονα του Μεθοδίου³¹.

Γύρω στα 580 καταρτίστηκε μία τρίτη συστηματική συλλογή: το «Σύνταγμα κανόνων σε 14 τίτλους»³². Πιθανόν η συλλογή αυτή να συντέθηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευτύχιο και το μετέπειτα πατριάρχη επίσης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ' Νηστευτή. Δεν σώζεται αυτούσια αλλά το κείμενό της μας έχει παραδοθεί εμμέσως μέσω του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, που στηρίχθηκε σ' αυτή. Το Σύνταγμα ήταν πλουσιότερο από τη Συναγωγή, γιατί περιέλαβε και τους κανόνες της Καρχηδόνας σε ελληνική μετάφραση, τις κανονικές αποφάσεις μιας συνόδου, που έγινε στην Κωνσταντινούπολη περί το 394 και πολλούς κανόνες των Πατέρων, εκτός από αυτούς του Μ. Βασιλείου της «Συναγωγής». Επίσης το Σύνταγμα είχε διαφορετική διάρθρωση. Χωριζόταν σε 14 τίτλους και κάθε τίτλος ήταν διαρθρωμένος σε κεφάλαια. Σε κάθε κεφάλαιο αναφέρονταν οι οικείοι κανόνες με τον αριθμό τους ανάλογα με την προέλευσή τους (κατά συνόδους κ.λπ.) χωρίς όμως να καταχωρίζεται και το κείμενό τους. Τα κείμενα, σύμφωνα με την ταυτότητά τους (Αποστολικοί κανόνες, κανόνες Συνόδων, κανόνες Πατέρων) ήταν συγκεντρωμένα σε ιδιαίτερη συλλογή. Πρέπει να συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και συμπλήρωμά του με τη μορφή παραρτήματος αποτέλεσε η *Collectio tripartita*. Στη δεύτερη έκδοσή του, το 883, περιλήφθηκαν και οι κανόνες της συνόδου της Αγίας Σοφίας³³.

30. Χριστοφιλόπουλος, ό.π. (σημ. 9), σ. 47.

31. Βλ. Χ. Παπαστάθης, Το νομοθετικόν έργο της κυρίλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία. [Ελλην. Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, 2.] Θεσσαλονίκη 1978, σ. 49.

32. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 134 επ.

33. Βλ. Μενεβίσογλου, σ. 509.

Η *Collectio tripartita*, που απαντά και ως *Collectio constitutionum ecclesiasticarum*, περιείχε νόμους της Πολιτείας, οι οποίοι ρύθμιζαν τον έννομο βίο της Εκκλησίας³⁴. Την ονομασία της, Τριμερής συλλογή, την πήρε γιατί αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει διατάξεις από το βιβλίο I του ιουστινιάνειου Κώδικα (τίτλοι 1-13), που προέρχονται από μια ερμηνευτική επεξεργασία με παράτιτλα, στα οποία λαμβάνονται υπόψη και άλλα βιβλία του Κώδικα, ακόμη και νεαρές. Από μερικές διατάξεις γραμμένες στην ελληνική γλώσσα, που παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καταχωρίστηκε όχι μόνο η περίληψή τους, αλλά και μέρος του αυθεντικού κειμένου. Το δεύτερο μέρος –μικρότερο σε έκταση– περιέλαβε διατάξεις σχετικές με το *ius sacrum* από τον Πανδέκτη (με βάση την επιτομή του παλαιού Ανώνυμου) και από τις Εισηγήσεις. Οι διατάξεις βέβαια του Πανδέκτη ανάγονταν στην ειδωλολατρική εποχή και ήσαν οι μόνες που κατ' αναλογία μπορούσαν να εφαρμοστούν στις έννομες σχέσεις της Εκκλησίας. Το τρίτο και τελευταίο μέρος περιλαμβάνει όσες διατάξεις του Ιουστινιανού και του άμεσου διαδόχου του Ιουστίνου Β' είχαν εκκλησιαστικό περιεχόμενο. Εδώ ο συντάκτης του έργου χρησιμοποίησε την Επιτομή των Νεαρών του Αθανασίου του Εμεσηνού και συγκεκριμένα τους τρεις πρώτους τίτλους και τα παράτιτλά τους. Ο Αθανάσιος συνέταξε τις επιτομές του μεταξύ Μαΐου 572 και Αυγούστου 577. Επομένως η Συλλογή καταρτίστηκε ανάμεσα στο τέλος αυτού του διαστήματος και στο 619, με πιθανότερο χρονικό σημείο το 580. Επίσης διατυπώνεται η υπόθεση ότι συγγραφέας της ήταν ο συντάκτης του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, δηλαδή ο Ανώνυμος-Εναντιοφανής. Η Τριμερής συλλογή διαφέρει από τις άλλες δύο συλλογές, που αναφέραμε, δηλαδή των 25 Κεφαλαίων και των 87 Κεφαλαίων, διότι αφενός μεν δεν περιέχει το αυθεντικό κείμενο των νόμων, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων ως προς τον Κώδικα, αλλά μόνο τις επιτομές τους και αφετέρου ο συντάκτης της δεν έκανε επιλογή των διατάξεων που περιέλαβε από το διαθέσιμο υλικό, αλλά προσπάθησε να παρουσιάσει πλήρη εικόνα του πολιτειακού δικαίου, που ρύθμιζε σχέσεις εκκλησιαστικές.

Στις προηγούμενες συλλογές τα κανονικά κείμενα ήσαν αυτούσια. Μεταξύ έκτου και έβδομου αιώνα εμφανίστηκε και μία συλλογή, στην οποία τα κανονικά κείμενα ήσαν διατυπωμένα περιληπτικά. Αυτή η συλλογή είναι γνωστή ως «Σύνοψις κανόνων». Ίσως να επέδρασαν στη δημιουργία αυτών των περιλήψεων οι *summae*, που παρουσιάζουν την ίδια ακριβώς σχέση με τα κείμενα του πολιτειακού δικαίου³⁵. Ο χρόνος σύντα-

34. Βλ. για το έργο αυτό Τρωιάνο. Πηγές, σ. 139 επ.

35. Βλ. Τρωιάνο. Πηγές, σ. 135.

ξης αυτής της συλλογής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Βασίμως πάντως μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Σύνοψη συντάχθηκε μεταξύ 580 (υποθετικός χρόνος κατάρτισης του Συντάγματος) και 691/692 (χρόνος σύγκλησης της Πενθέκτης). Ως συγγραφέας της κατονομάζεται σε μερικά χειρόγραφα «Στέφανος ο Εφέσιος». Το αρχικό κείμενό της δεν φαίνεται να έχει διασωθεί. Στα τέλη του περασμένου, μάλλον προπερασμένου, αιώνα δημοσιεύθηκε ένα κείμενο από τον *Vindobonensis theologicus graecus* 283, που έφερε την επικεφαλίδα «Στεφάνου Εφέσου κανονική σύνοψις», για το οποίο ο εκδότης του υποστήριξε ότι αποτέλεσε την πρώτη μορφή της συλλογής³⁶. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνει επιτομές των κανόνων (κατά σειρά) των Αποστόλων, της Νικαίας, της Αγκύρας, της Νεοκαισαρείας, της Γάγγρας και της Αντιοχείας. Επειδή λείπουν κάποια φύλλα του κώδικα, διακόπτεται το κείμενο στο τέλος των κανόνων της Αντιοχείας και έτσι δεν ξέρουμε τι άλλο περιείχε η συλλογή.

Μέχρι το σημείο αυτό παρατηρούμε ότι οι συλλογές είχαν μονόπλευρο περιεχόμενο. Δηλαδή ήσαν είτε συλλογές κανόνων, διατάξεων μ' άλλα λόγια που προέρχονταν από εκκλησιαστικά νομοθετικά όργανα, είτε συλλογές νόμων, που αφορούσαν τις έννομες σχέσεις της Εκκλησίας, αλλά που προέρχονταν από πολιτειακά όργανα. Ήδη αναφέρθηκε ότι η κάθε συλλογή κανόνων, «κωδικοποίηση» κανόνων, συνοδευόταν εν είδη παραρτήματος και από μία συλλογή νόμων.

Από το συνδυασμό λοιπόν των δύο αυτών κατηγοριών διατάξεων προήλθαν οι νομοκάνονες, που ήσαν συλλογές οι οποίες περιείχαν κανόνες και νόμους εκκλησιαστικούς. Η ονομασία «νομοκάνονες» δεν τους δόθηκε αμέσως. Ο όρος απαντά από τον 11^ο αιώνα. Αργότερα λησμονήθηκε η ετυμολογία της λέξης και χρησιμοποιείτο ο όρος ακόμη και για αποκλειστικά εκκλησιαστικής προέλευσης έργα³⁷.

Παλαιότερος νομοκάνων είναι ο «Νομοκάνων εις ν' τίτλους», του οποίου η σύνταξη έγινε μάλλον στην Αντιόχεια από άγνωστο συμπιλητή κατά τη διάρκεια της βασιλείας είτε του Ιουστίνου του Β' (565-578) είτε του Μαυρικίου (582-602). Ο Νομοκάνωνας αυτός σχηματίστηκε με την προσθήκη πολιτειακών νόμων στη «Συναγωγή» του Ιωάννη Σχολαστικού. Και πιο συγκεκριμένα προστέθηκαν –ύστερα από κάθε τίτλο, κάτω από την επικεφαλίδα– ιουστινιάνειες διατάξεις, προερχόμενες κυρίως από τη Συλλογή των 87 κεφαλαίων αλλά και από άλλες επεξεργασίες κειμένων. Συγκεκριμένα τα αποσπάσματα από τον Πανδέκτη προέρχονται ίσως από το έργο του αντικήνσορα Δωροθέου, τα αποσπάσματα από τον Κώδι-

36. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 136 και σημ. 10. Βλ. γενικά για το έργο αυτό Τρωιάνο, Πηγές, σ. 135 επ.

37. Τρωιάνος, Πηγές, σ. 142.

κα προέρχονται από τον αντικήνσορα Ισίδωρο και οι νεαρές έχουν ως πηγή και τις επιτομές των νεαρών του Αθανασίου Εμεσηνού.

Ο Νομοκάνονας αυτός από άποψη δομής και πληρότητας των πολιτικών πηγών μειονεκτεί έναντι του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, για τον οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Ωστόσο είχε ευρεία διάδοση και παρά τις ατέλειές του εξακολουθούσε ακόμη να χρησιμοποιείται και κατά το 12^ο αιώνα³⁸.

Και ερχόμαστε στο Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, που είναι από τις σημαντικότερες πηγές του δικαίου της Ανατολικής Εκκλησίας³⁹. Ο Νομοκάνονας αυτός είναι το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης μέσα στο «Σύνταγμα σε 14 τίτλους» διατάξεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, που αφορούσαν την Εκκλησία. Οι διατάξεις αυτές προέρχονται κυρίως από την *Collectio tripartita*. Σε σχέση με τις νεαρές, όπως υποστηρίζεται, μολονότι θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε η επιτομή του Αθανασίου Εμεσηνού, που περιέχεται στην *Collectio*, καθώς και μια άλλη επιτομή, ο συντάκτης του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους είχε υπόψη του το αυθεντικό κείμενο των ιουστινιάνειων νεαρών – άσχετα από το αν το κείμενο αυτό ήταν η Συλλογή των 168 νεαρών ή κάποια άλλη – και τούτο γιατί παρατίθενται φράσεις που δεν περιέχονται σε καμία επιτομή. Λόγω δύο παραπομπών, που βρίσκονται σε νεαρές του Ηρακλείου, μπορούμε σήμερα να προσδιορίσουμε τα χρονικά πλαίσια της σύνταξης του νομοκάνονα. Οι δύο νεαρές είναι των ετών 612 και 629. Εν πάση περιπτώσει το έργο είχε ολοκληρωθεί πριν από το θάνατο του Ηρακλείου (641). Τόπος σύνταξης κατά πάσα πιθανότητα ήταν η Κωνσταντινούπολη. Ως προς το συντάκτη του έργου διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Για ολόκληρους αιώνες, εξαιτίας της φράσης του Βαλσαμώνα στο σχόλιό του στον καν. 2 της Πενθέκτης: «παρεγγυώμαι πάσι τοις μέλλουσιν αναγινώσκειν νομοκάνονα, ... αναγινώσκειν το παρά του πατριάρχου Φωτίου πονηθέν, και εις ιδ' τίτ. διαιρούμενον»⁴⁰, πιστευόταν ότι ο Νομοκάνονας ήταν έργο του Φωτίου (+ 893). Όταν όμως έγινε σαφές ότι η αρχική του σύνταξη ανάγεται στον 7^ο αιώνα, κατέρρευσε η άποψη αυτή. Για το λόγο τούτο πολλές φορές στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο όρος «Νομοκάνων του Ψευδο-Φωτίου». Πάντως ο Φώτιος δεν είναι άσχετος με το Νομοκάνονα, διότι στην εποχή του τοποθετείται μια από τις μεταγενέστερες διευρυντικές επεξεργασίες του και επίσης με πολύ πειστικά επιχειρήματα υποστηρίζεται ότι ο Φώτιος έγραψε τον πρόλογο της 2ης έκδοσής του.

Ως προς το αληθινό πρόσωπο του συντάκτη του μια σημείωση στο

38. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 142 επ. και τις εκεί παραπομπές.

39. Για το έργο αυτό βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 144-147, 240-242 και 263-264.

40. Βλ. Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα κ.λπ. ό.π. (σημ. 5), τ. 2, σ. 311.

κείμενο του Νομοκάνονα βοηθάει στον προσδιορισμό μέχρις ενός σημείου της ταυτότητάς του. Πρόκειται για τον Ανώνυμο-Εναντιοφανή, που ήταν συγγραφέας της μελέτης περί εναντιοφανιών. Στο κεφ. 4.10 του Νομοκάνονα ο συντάκτης του μνημονεύει την παραπάνω μελέτη ως δικό του έργο: «και άλλα δε διάφορα νόμιμα περί τούτου συνήγαγον εν τη γραφείση μοι περί εναντιοφανιών μόνη βίβλω»⁴¹. Αυτή η σημείωση όμως δεν λύνει το πρόβλημα της πατρότητας του Νομοκάνονα, γιατί δεν είναι γνωστό ποιος είναι αυτός ο νομικός. Για πολλές δεκαετίες ταυτιζόταν με τον αντικήνσορα Στέφανο, αλλά η τελευταία έκδοση των Βασιλικών ανέτρεψε την υπόθεση αυτή. Άλλη, παράλληλη θεωρία, ήθελε να συμπίπτει αυτός ο Ανώνυμος με τον Ανώνυμο, που συνέγραψε την επιτομή του Πανδέκτη. Αλλά και αυτή η υπόθεση εγκαταλείφθηκε γρήγορα, λόγω της χρονικής απόστασης που χωρίζει τα δύο έργα. Έτσι σήμερα γίνεται δεκτό ότι οι Ανώνυμοι είναι δύο και ότι ο νεότερος απ' αυτούς είναι ο συντάκτης του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους.

Ο Νομοκάνοντας, όπως προκύπτει και από την ονομασία του, είναι χωρισμένος σε 14 τίτλους και κάθε τίτλος είναι χωρισμένος σε κεφάλαια, που συνολικά ανέρχονται σε 238 (239). Σε κάθε κεφάλαιο προηγείται η απαρίθμηση των ιερών κανόνων –χωρίς το κείμενό τους, αν και στη χειρόγραφη παράδοση των μεταγενέστερων «εκδόσεων» σώζεται και μία μορφή με το πλήρες κείμενο των κανόνων– και στη συνέχεια παρατίθενται οι πολιτειακές διατάξεις. Στον πρόλογο ο συντάκτης του έργου περιγράφει τον τρόπο εργασίας του. Εκτός από τον πρόλογο, που αυτόν της αρχικής έκδοσης μάλλον τον έγραψε ο πατριάρχης Σέργιος, προτάσσεται πίνακας των περιεχομένων τίτλων και κεφαλαίων. Στην αρχική σύνταξη λήφθηκε υπόψη το σύνολο των υπαρχόντων κανόνων, δηλαδή των οικουμενικών –μέχρι και την 4^η– και των τοπικών συνόδων, των Αποστόλων και των Πατέρων. Ο συντάκτης στον πρόλογό του δικαιολογεί την ένταξη των δύο τελευταίων κατηγοριών κανόνων, δεδομένου ότι δεν είχε γίνει η επικύρωσή τους από τον κανόνα 2 της Πενθέκτης. Πρέπει να σημειωθεί ότι και των δύο νομοκανόνων, και του Νομοκάνονα σε 50 τίτλους και του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, έγινε χρήση στην Εκκλησία του σλαβικού χώρου⁴². Ο Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους δεν παρέμεινε στην αρχική του μορφή, η οποία σημειωτέον δεν έχει περισωθεί, γιατί στους επόμενους αιώνες υποβλήθηκε σε δύο αλληπάλληλες νέες επεξεργασίες, κατά τις οποίες προστέθηκαν διατάξεις που είχαν μεταγενέστερα θεσπιστεί.

Η πρώτη επεξεργασία του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους έγινε μάλλον το

41. Βλ. Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα κ.λπ. (ό.π. σημ. 5), τ. 1, Αθήνησιν 1852, σ. 124.

42. Τρωιάνος, Πηγές, σ. 147.

882-883 και πραγματοποιήθηκε με την προσθήκη των κανόνων των συνόδων που συγκροτήθηκαν μετά την αρχική έκδοση, δηλαδή της Πενθέκτης, της Ζ' Οικουμενικής, της Πρωτοδευτέρας και της Συνόδου της Αγίας Σοφίας, καθώς και μιας επιστολής του πατριάρχη Ταρασίου «Περί του μη χρη επί χρήμασι γίνεσθαι τας χειροτονίας». Η δεύτερη έκδοση αποδίδεται όχι χωρίς σοβαρές αντιρρήσεις στον πατριάρχη Φώτιο⁴³. Αυτό πάντως που πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο είναι ότι ο Φώτιος έγραψε τον πρόλογο στην «έκδοση» αυτή⁴⁴. Μετά από 200 και πλέον χρόνια, το 1089/1090, το κείμενο του Νομοκάνονα υποβλήθηκε σε νέα επεξεργασία, με την οποία προστέθηκαν στα κείμενα του πολιτειακού δικαίου και παραπομπές στα Βασιλικά. Του νέου κειμένου προτάχθηκε πρόλογος με δύο μορφές, μία σύντομη, που μάλλον είναι η αρχική και μία εκτενέστερη. Αυτή η νέα επεξεργασία πραγματοποιήθηκε από δύο πρόσωπα, το Μιχαήλ που αναφέρεται ως «σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων», ο οποίος, καθώς φαίνεται, είχε την πρωτοβουλία, και το Θεόδωρο, που αναφέρεται ως «υπογραφεύς» και σε ορισμένους κώδικες ως «βέστης». Αυτή η έκδοση σώζεται σε 6 χειρόγραφα και στον κώδικα της μονής Κουτλουμουσίου στον Άθω σώζεται το αυτόγραφο του Μιχαήλ και του Θεοδώρου.

Μετά από νεαρά του Αλεξίου Α' Κομνηνού το έτος 1092/1093⁴⁵ αυτή η τελευταία «έκδοση» υπέστη νέα επεξεργασία, από την οποία προήλθε μία συντομότερη «έκδοση», που παραδίδεται σε 10 χειρόγραφα. Ο συντάκτης δεν είναι γνωστός, αλλά φαίνεται πως αντί για τα Βασιλικά ανέτρεξε στη Μεγάλη Σύνοψη. Σ' αυτή την «έκδοση» του Νομοκάνονα έγραψε ερμηνευτικό υπόμνημα ο Θεόδωρος Βαλσαμών, ύστερα από πατριαρχική και αυτοκρατορική εντολή, για τη διαπίστωση της ισχύος των πολιτειακών νόμων. Από τις δύο επεξεργασίες φαίνεται πως είδε μόνο τη δεύτερη, τη συντομότερη, και εκφράζει την έντονη αποδοκιμασία του, επειδή στο χώρο της Εκκλησίας δεν χρησιμοποιείτο αυτός ο Νομοκάνοντας, αλλά στο τέλος του 12^{ου} αιώνα εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται ο Νομοκάνοντας σε 50 τίτλους⁴⁶.

43. Βλ. A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a.M. 1986, σ. 15, σημ. 30. B.H. Stolte, A Note on the un-Photian Revision of the Nomokanon XIV Titulorum, *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 10.] hrsg. von Spyros Troianos, Athen - Komotini 1997, σ. 115-130.

44. Τρωιάνος. Πηγές, σ. 240.

45. Βλ. P. Cautier, L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, *REB* 31 (1973) 165-201 (197, 282-287).

46. Βλ. Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα κ.λπ. ό.π. (σημ. 5), τ. 2, σ. 311, σχόλιο του Βαλσαμώνα στον καν. 2 της Πενθέκτης.

Στο χώρο της Εκκλησίας υπάρχουν και άλλα συλλεκτικά έργα, που δεν αποτελούν νομοκάνονες στην κυριολεξία, αλλά παρουσιάζουν ένα κοινό μ' αυτούς χαρακτηριστικό: Συνδυάζουν εκκλησιαστικές πηγές και πολιτειακές. Τέτοιες συλλογές είναι Οι Πανδέκτες του Νίκωνος του Μαύρου Όρους (11^{ος} αιώνας), μια μεταγενέστερη επεξεργασία της Σύνοψης Κανόνων, που αποδίδεται στο λόγιο του 10^{ου} αιώνα Συμεώνα μάγιστρο και λογοθέτη κ.ά.⁴⁷. Και φθάνουμε στο τελευταίο από τα σπουδαία συλλεκτικά έργα της βυζαντινής περιόδου, που είναι το Σύνταγμα κατά στοιχείον του ιερομόναχου από τη Θεσσαλονίκη Ματθαίου Βλάσταρη⁴⁸.

Το «Σύνταγμα» είναι μια αλφαβητικά καταταγμένη εγκυκλοπαίδεια του εκκλησιαστικού κυρίως δικαίου, αλλά και άλλων κλάδων, στο μέτρο που είχαν πρακτική σημασία για τον κλήρο. Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου οι κληρικοί απέκτησαν αυξημένη συμμετοχή στην απονομή της δικαιοσύνης⁴⁹, μετά από τη μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου Γ' και προφανώς ο Βλάσταρης απέβλεψε στην εξυπηρέτηση αυτών ακριβώς των «δικαστών» κληρικών. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η υπόθεση ότι το «Σύνταγμα» συνδέεται με την εγκατάσταση των «καθολικών κριτών» το 1329 και ότι ο Βλάσταρης συνέταξε το έργο του ύστερα από παράκληση κάποιου μητροπολίτη –του μητροπολίτη Άπρου Ιωσήφ–, που είχε διορισθεί καθολικός κριτής⁵⁰.

Το έργο αυτό υποδιαιρείται σε 24 μέρη, όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου. Προτάσσεται «Προθεωρία», ακολουθεί πίνακας των κεφαλαίων και ένας σύντομος πρόλογος «περί της ορθοδόξου πίστεως». Ο Βλάσταρης στην «προθεωρία» μας δίνει τις γενικές αρχές της δομής του Συντάγματος και υπογραμμίζει την ανάγκη συγκέντρωσης σε ενιαίο κείμενο των θεματικώς συναφών νόμων και κανόνων σε ευσύνοπτη διατύπωση⁵¹. Καταρτίσθηκε το 1334/5 με βάση από μεν τις εκκλησιαστικές πηγές το Νομοκάνονα σε 14 τίτλους και τα ερμηνευτικά υπομνήματα του Ιωάννη Ζωναρά και του Θεοδώρου Βαλσαμώνος, από δε τις πολιτειακές τα νομοθετικά και κωδικοποιητικά έργα λιγότερο των Ισαύρων και περισσότερο των Μακεδόνων, δηλαδή Εισαγωγή, Πρόχειρο Νόμο, τις Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' και τα Βασιλικά, καθώς και τις παράγωγες συλλογές από τον 9^ο/10^ο αιώνα και ύστερα. Στο έργο του Βλάσταρη παρατίθενται άφθονα χωρία από το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, κυρίως α-

47. Βλ. γι' αυτές στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 242 επ.

48. Βλ. για το Ματθαίο Βλάσταρη και το έργο του στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 297 επ.

49. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, Πηγές, σ. 279 και κυρίως 281 επ. και τις εκεί παραπομπές στις πηγές και στη βιβλιογραφία.

50. Βλ. Τρωιάνο, Πηγές, σ. 297 και τις παραπομπές.

51. Βλ. Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα, κ.λπ. ό.π. (σημ. 5), τ. 6 εν Αθήναις 1859, σ. 5.

πό τον Κώδικα και τις Νεαρές και λιγότερο από τον Πανδέκτη.

Το Σύνταγμα, χάρη στο άφθονο υλικό που περιέχει και στην πρακτικώς χρήσιμη διάρθρωση της ύλης του, είχε μεγάλη εξάπλωση και αποτέλεσε είτε προϊόν περαιτέρω επεξεργασίας είτε, και το σπουδαιότερο, υπήρξε άμεση πηγή μεταγενέστερων συμπληρωματικών έργων, όπως του Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού στη μεταβυζαντινή περίοδο. Διαδόθηκε επίσης πολύ στις σλαβικές χώρες και στη Ρουμανία. Λίγο μετά τη σύνταξή του μεταφράστηκε στα σερβικά, κατά το 16^ο αιώνα στα βουλγαρικά και κατά το 17^ο και στα ρωσικά⁵².

Υπάρχουν και άλλες συλλογές ανάλογες με την ίδια ή με διαφορετική δομή, π.χ. η Σύνοψη του Αρσενίου (12^{ος} ή 13^{ος} αι.), το «Σύνταγμα» του Μακαρίου (14^{ος} αι.) ή η Επιτομή κανόνων του Αρμενόπουλου (14^{ος} αι.). Αυτό το τελευταίο έργο υποδιαιρείται σε 6 τμήματα – σε αντιστοιχία προς τα 6 βιβλία της «Εξαβίβλου»⁵³.

Η πρακτική σύνταξης τέτοιων νομοκανόνων συνεχίστηκε και στη μεταβυζαντινή περίοδο. Προηγείται χρονικά ο Νομοκάνοντας του νοταρίου της μητροπόλεως Θηβών Μανουήλ Μαλαξού σε δύο γλωσσικές μορφές, σε λόγια γλώσσα με 580 κεφάλαια (1561 έτος σύνταξης) και σε δημώδη παράφραση με μεγάλες διαφορές στον αριθμό των κεφαλαίων στα διάφορα χειρόγραφα, αλλά και στο περιεχόμενο, δεδομένου ότι ο μεν Μαλαξός περιορίστηκε σε καθαρά συλλεκτική εργασία από έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ οι αντιγραφείς και οι διασκευαστές των πολυάριθμων παραλλαγών επιζητούσαν όχι μόνο να πλουτίσουν το Νομοκάνονα και με άλλες εκτός από τις πηγές του Μαλαξού, αλλά και να τον προσαρμόσουν με τα διαμορφωθέντα έθιμα και γενικότερα με το δίκαιο που εφαρμοζόταν στην πράξη⁵⁴. Άλλα συλλεκτικά έργα της τουρκοκρατίας είναι η «Βακτηρία των αρχιερέων» του αρχιμανδρίτη Ιακώβου από τα Γιάννενα, το «Νομικόν» του επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου (μεταξύ 1780 και 1790) και το «Πηδάλιον» των μοναχών Αγαπίου και Νικοδήμου, στο οποίο οι κανόνες συνοδεύονται από ερμηνευτικά σχόλια σε δημώδη γλώσσα (έτος 1800)⁵⁵.

Όπως γίνεται φανερό για καμιά από τις πιο πάνω περιπτώσεις δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κωδικοποίηση με την ακριβή του όρου έννοια. Όλα τα πιο πάνω αναφερόμενα έργα αποτελούν απλώς ιδιωτικές συλλογές, που περιείχαν τους κανόνες δικαίου, είτε εκκλησιαστικής είτε

52. Βλ. στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 299.

53. Για τα έργα αυτά βλ. περισσότερα στον Τρωιάνο, Πηγές, σ. 300 επ.

54. Βλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 64.

55. Βλ. για τα έργα αυτά Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 64 επ. και Σπ. Τρωιάνο, Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, ²Αθήνα - Κομοτηνή 1984, σ. 54 επ.

πολιτειακής προελεύσεως, βάσει των οποίων ρυθμίζονταν οι έννομες σχέσεις της Εκκλησίας. Στο χώρο της Ανατολικής Εκκλησίας δεν υπήρξε καμιά επίσημη κωδικοποίηση, σ' αντίθεση με τη Δυτική Εκκλησία, όπου και εκεί σημειωτέον παρατηρείται η σύνταξη, επίσημων όμως –διότι συντάσσονταν με παπικά *decreta*–συλλογών, που περιείχαν τους κανόνες δικαίου της (δηλαδή τους κανόνες των συνόδων, της μεν Δυτικής Εκκλησίας στο πρωτότυπο της δε Ανατολικής σε λατινική μετάφραση, καθώς επίσης και τα παπικά διατάγματα) ήδη από τον 6^ο αιώνα⁵⁶. Όλες αυτές οι συλλογές αποτέλεσαν το *Corpus iuris canonici*, που ήταν η κύρια πηγή του δικαίου της Δυτικής Εκκλησίας. Στην εκκλησία όμως αυτή ο πάπας Πίος ο Ι΄ με διάταγμά του στις 19 Μαρτίου 1904 διόρισε επιτροπή υπό τον καρδινάλιο Pietro Gasparri, η οποία είχε ως έργο την κωδικοποίηση του δικαίου της Δυτικής Εκκλησίας. Η επιτροπή αυτή σε βραχύ σχετικά χρονικό διάστημα συνέταξε τον *Codex Iuris Canonici*, που κυρώθηκε από τον πάπα Βενέδικτο ΙΔ΄, διάδοχο του Πίου Ι΄, και δημοσιεύθηκε στις 27 Μαΐου 1917 (ημέρα της Πεντηκοστής) και τέθηκε σε ισχύ στις 19 Μαΐου 1918 – Πεντηκοστή του επόμενου έτους. Ο κώδικας αυτός αποτελείτο από 2414 άρθρα ή κανόνες, που ήταν καταγμένοι σε 5 βιβλία με τους γενικούς τίτλους *Normae generales*, *De personis*, *De rebus*, *De processibus*, *De peonis*⁵⁷. Σήμερα στη Δυτική Εκκλησία ισχύει ο νέος *Codex Iuris Canonici*, που κυρώθηκε με διάταγμα του πάπα Ιωάννη-Παύλου Β΄ και ο οποίος τέθηκε σε ισχύ στις 27 Νοεμβρίου 1983. Πρόκειται στην ουσία για μια σε ευρεία κλίμακα αναθεώρηση του παλιού κώδικα. Ο αναθεωρημένος κώδικας αποτελείται από 1752 κανόνες, δηλαδή 662 λιγότερους από τον προηγούμενο. Καταβλήθηκε προσπάθεια απλουστεύσεως στη διατύπωση των διατάξεών του, μολονότι διατηρείται η λατινική γλώσσα. Υπάρχει επίσης μεταβολή στη διάρθρωση της ύλης: αντί για την παραδοσιακή διάκριση σε δίκαιο των προσώπων, δίκαιο των πραγμάτων και δίκαιο των πράξεων, εισάγεται με τον κώδικα αυτό κατάταξη των κανόνων, που ανταποκρίνεται στις υποδιαιρέσεις της ιερατικής εξουσίας σε τελετουργική, διδακτική και διοικητική. Κώδικα Κανόνων διαθέτουν και οι ενωμένες με τη Ρώμη εκκλησίες της Ανατολής (οι Ουνιτικές εκκλησίες). Στην αρχή το δίκαιό τους είχε κωδικοποιηθεί με τέσσερις *Litterae Apostolicae Motu Proprio Datae* (δηλαδή με νομοθετικές πράξεις του ποντίφηκα) των ετών 1949-1957· σήμερα διοικούνται επί τη βάσει του Κώδικα Κανόνων των Ανατολικών Εκκλησιών, που δημοσιεύθηκε στις 18.10.1990⁵⁸.

56. Βλ. τις σπουδαιότερες από αυτές τις συλλογές στο Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 97 επ., ιδίως σ. 98.

57. Βλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ. 9), σ. 98 επ.

58. Βλ. Τρωιάνο – Λεονταρίτου, ό.π. (σημ. 3), σ. 22.

Στην Ανατολική Εκκλησία η μοναδική «επίσημη» κωδικοποίηση του δικαίου της θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αποτελεί το έργο της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου⁵⁹. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, το νομοθετικό έργο αυτής της συνόδου είναι πολύ εκτεταμένο και περιλαμβάνει 102 κανόνες, που δεν είναι όμως διαρθρωμένοι συστηματικά, δηλαδή δεν είναι ομαδοποιημένοι κατά ομάδες αυτοί, που ρυθμίζουν συναφή θέματα. Όπως παρατηρείται⁶⁰, δεν υπάρχει τομέας του κοινωνικού και γενικότερα του εκκλησιαστικού βίου, που να μην θίγεται στους κανόνες αυτούς. Επίσης έχει αναφερθεί ότι ο κανόνας 2 αυτής της συνόδου επικύρωσε τους Αποστολικούς κανόνες, τους κανόνες των τοπικών συνόδων και τους κανόνες των Πατέρων. Αυτή η επικύρωση ήταν αναγκαία, επειδή αυτά τα κείμενα περιλαμβάνονταν στις διάφορες συλλογές από τον 4^ο αιώνα και ήταν επιβεβλημένο να αρθούν ενδεχόμενες αμφιβολίες ως προς την «κανονικότητά τους»⁶¹. Με τον κανόνα 2 της συνόδου επικυρώνονται «ώστε μένειν και από του νυν βεβαίους και ασφαλείς, προς θεραπείαν και ιατρείαν παθών», οι κανόνες των Αποστόλων, οι κανόνες των τεσσάρων πρώτων Οικουμενικών Συνόδων, οι κανόνες των οκτώ Τοπικών Συνόδων, οι κανόνες δώδεκα Πατέρων της Εκκλησίας, γίνεται ιδιαίτερη μνεία για το περιορισμένο κύρος του κανόνα της συνόδου της Καρχηδόνας του 255⁶², απορρίπτεται η αυθεντικότητα της συλλογής με το όνομα «Διατάξεις των αγίων Αποστόλων δια Κλήμεντος». Στον καν. 2 δεν γίνεται ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός των κανόνων που επικυρώθηκαν. Προφανώς δεν ήταν απαραίτητος ένας τέτοιος προσδιορισμός είτε διότι οι εν χρήσει κανονικές συλλογές παρουσίαζαν συμφωνία ως προς τον αριθμό των κανόνων, είτε διότι στα αρχεία του πατριαρχείου υπήρχε πλήρης κανονική συλλογή, την οποία χρησιμοποιούσαν. Έχει παρατηρηθεί ότι το σύνολο των κανόνων, που επικυρώθηκαν από τον καν. 2 της Πενθέκτης, όπως αυτοί αριθμούνται στις συλλογές, είναι 625. Το Πηδάλιο αριθμεί 633. Πρόκειται για τους ίδιους κανόνες, μόνο που οι εκδότες του έργου έχουν κατανείμει διαφορετικά το περιεχόμενο ορισμένων από αυτούς και γι' αυτό προκύπτει αυτός ο αριθμός⁶³. Παρεμπιπτόντως θα πρέπει να σας πω ότι έχει υιοθετηθεί και εγγραφεί στον κατάλογο των θεμάτων της μελλούσης να συνέλθει Αγίας και Μεγάλης Συνόδου το θέμα της κωδικοποίησης των ιερών κανόνων και διατάξεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

59. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 45 και τον Ίδιο, Πηγές, σ. 150.

60. Βλ. Ohme, ό.π. (σημ. 1), σ. 35. Πρβλ. και Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 9 επ. Βλ. επίσης τον Ίδιο, Πηγές, σ. 145.

61. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 10 επ. και τον Ίδιο, Πηγές, σ. 148 επ.

62. Βλ. Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 130 επ.

63. Βλ. Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 134 και σημ. 323.

Το θέμα αυτό έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις μεταξύ των ορθόδοξων θεολόγων, από τους οποίους μια μερίδα υποστηρίζει ότι είναι δυνατή και επιβάλλεται μια νέα κωδικοποίηση των ιερών κανόνων, ενώ άλλη (μερίδα) υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να γίνει κάτι τέτοιο, διότι, αφού ο καν. 2 έχει αναγνωρισθεί και επικυρωθεί από την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, δεν μπορεί να γίνει νέα κωδικοποίηση, επειδή θα τροποποιηθεί το περιεχόμενο του κανόνα, πράγμα που απαγορεύεται⁶⁴.

Η Πενθέκτη λοιπόν Σύνοδος συνεκλήθη το φθινόπωρο του 691 στην αίθουσα του Τρούλλου από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' τον «Ρινότμητο»⁶⁵. Το έγγραφο της συγκλήσεως της Συνόδου δεν σώζεται, μπορούμε όμως να συνάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου από τον «προσφωνητικό λόγο» της Συνόδου προς τον αυτοκράτορα. Ο σκοπός λοιπόν της Συνόδου ήταν η ηθική εξύψωση του βίου των χριστιανών, που είχε καταπέσει υπό την επίδραση «των της κακίας βελών του ανθρωποκτόνου διαβόλου». Αιτία δε της συγκλήσεως ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ότι οι δύο προηγούμενες Οικουμενικές Σύνοδοι, Ε' και ΣΤ', δεν είχαν καθόλου νομοθετική παραγωγή. Επιπλέον ο αυτοκράτορας έδινε και μια ειδική εντολή προς τους Πατέρες της Συνόδου, που συνίστατο στην εκρίζωση ειδωλολατρικών και ιουδαϊκών καταλοίπων από τη διδασκαλία και τη λατρευτική πρακτική της Εκκλησίας⁶⁶. Στον επίλογο του «προσφωνητικού» οι Πατέρες της Συνόδου προσκαλούν τον αυτοκράτορα να υπογράψει στο τέλος των πρακτικών. Λόγω των παρωχημένων χρόνων που χρησιμοποιούνται στον «προσφωνητικό», έχει υποστηριχθεί ότι εξεφωνήθη στην καταληκτήρια συνεδρίαση της Συνόδου⁶⁷.

Προκύπτει λοιπόν αβίαστα από τα πιο πάνω ότι ο βασικός λόγος σύγκλησης της Συνόδου ήταν η συμπλήρωση του νομοθετικού έργου της Ε' και της ΣΤ' Συνόδου και έλαβαν μέρος σ' αυτήν, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, 220 Πατέρες και συγκεκριμένα 183 από την περιοχή του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 10 από το Ανατολικό Ιλλυρικό, 1 από το πατριαρχείο Αντιοχείας (ο πατριάρχης), 24 από το Αντιοχείας και 2 από το Ιεροσολύμων⁶⁸. Οι αριθμοί αυτοί προκύπτουν από τους πίνακες με

64. Βλ. Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 134 επ. και σημ. 324.

65. Για το χρόνο συγκλήσεως της Συνόδου βλ. Μενεβίσογλου, σ. 280 επ., Ohme, ό.π. (σημ. 1), σ. 12 και Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 31 επ.

66. Βλ. το κείμενο του «προσφωνητικού λόγου» στον P.P. Joannou, *Discipline generale antique (II-IXe s.)*, [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fsc. IX], τ. I, 1, Roma 1962, σ. 101-111.

67. Βλ. Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 50.

68. Για τα μέλη της Συνόδου βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 8, και Μενεβίσογλου, σ. 286 επ.

τις υπογραφές των συνοδικών, που μαζί με τους κανόνες –και τον «προσφωνητικό» λόγο– αποτελούν τα πρακτικά της Συνόδου. Πρακτικά των συζητήσεων, αν τηρήθηκαν, δεν έχουν περισωθεί. Σώζονται μόνο ο «προσφωνητικός λόγος» των Πατέρων της Συνόδου προς τον αυτοκράτορα, οι κανόνες της και οι υπογραφές των μελών⁶⁹. Το πρωτότυπο έγγραφο με τις υπογραφές κ.λπ. σωζόταν στο αρχείο του πατριαρχείου μέχρι τουλάχιστον το 787, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής.

Το νομοθετικό έργο της Συνόδου υπήρξε τεράστιο και περιλαμβάνει, όπως πολλές φορές είπαμε, 102 κανόνες. Καμιά άλλη οικουμενική σύνοδος, ούτε τοπική, της Ανατολικής Εκκλησίας δεν ανέπτυξε μια τόσο μεγάλη νομοθετική δραστηριότητα. Αυτό βεβαίως είναι φυσικό, δεδομένου ότι είχε να καλύψει ένα κενό 240 ετών, αφ' ότου το 451 η Σύνοδος της Χαλκηδόνας εξέδωσε τους δικούς της κανόνες. Στο ενδιάμεσο διάστημα βεβαίως και εκδίδονταν κανόνες δικαίου για την Εκκλησία. Το έργο όμως αυτό ασκούσε η Πολιτεία με τα δικά της όργανα και πιο συγκεκριμένα ο αυτοκράτορας.

Κατά την έναρξη των εργασιών της Συνόδου τα μέλη της βρέθηκαν μπροστά σε ένα τεράστιο από άποψη όγκου έργο, που έπρεπε να επιτελέσουν. Έπρεπε να προσαρμόσουν τις νομοθετικού περιεχομένου αποφάσεις, δηλαδή τους κανόνες, όλων των προηγούμενων συνόδων, καθώς και τα άλλα κανονικής φύσεως κείμενα που εφαρμόζονταν στην πράξη, όπως οι κανόνες των Πατέρων, προς τις διοικητικές, λειτουργικές και ποιμαντικές ανάγκες της εποχής τους. Το έργο αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολο, γιατί από το χρόνο της σύνταξης των περισσότερων από τους κανόνες αυτούς μέχρι τότε, είχαν περάσει πάνω από 3 αιώνες και οι πολιτικές, κοινωνικές και άλλες συνθήκες είχαν υποστεί μεγάλες μεταβολές και όχι μόνο εξαιτίας της παρόδου του χρόνου.

Μία λύση θα ήταν να κωδικοποιήσουν όλες αυτές τις κανονικές διατάξεις κατά το πρότυπο της κωδικοποίησης, που είχε πραγματοποιηθεί ενάμιση αιώνα νωρίτερα με τη συγκέντρωση όλων των έργων των κλασικών ρωμαίων νομικών στον Πανδέκτη. Αυτό όμως ήταν αδύνατο, όχι μόνο λόγω του χρόνου που ένα τέτοιο εγχείρημα θα απαιτούσε, αλλά και επειδή τα κείμενα των κανόνων δεν ήταν δυνατό να τύχουν της ίδιας μεταχείρισης, όπως τα κείμενα του κοσμικού δικαίου, λόγω της θείας τους προέλευσης. Έτσι οι Πατέρες της Συνόδου ακολούθησαν την εξής πορεία. Επικύρωσαν σε πρώτη φάση τους κανόνες των Αποστόλων, των τοπικών συνόδων και των Πατέρων του 3^{ου} - 5^{ου} αιώνα και στη συνέχεια προχώρη-

69. Σχετικά με την τήρηση ή όχι πρακτικών της Συνόδου, βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 8 και σημ. 12 και Μενεβίσογλου, σ. 283 επ. Πρβλ. και Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 41 επ.

σαν στη σύνταξη των υπόλοιπων 100 κανόνων, με τους οποίους ρυθμίστηκαν όσα θέματα χρειάζονταν κατά την κρίση τους ειδική αντιμετώπιση⁷⁰.

Όπως έχει παρατηρηθεί⁷¹, σε πολλούς κανόνες της Πενθέκτης παρατίθενται κατά λέξη παλιότεροι κανόνες ή επαναλαμβάνονται ρυθμίσεις της πολιτειακής νομοθεσίας. Θα μπορούσε λοιπόν να γεννηθούν πολλά ερωτηματικά ή να δημιουργηθούν αμφιβολίες για την πρωτοτυπία αρκετών από τους κανόνες της. Μια τέτοια κρίση όμως θα ήταν πολύ επιφανειακή, διότι από την ανάλυση των κανόνων προκύπτει ότι η επανάληψη παλιότερων γίνεται α) είτε για να συγκεντρωθούν σε ενιαίο κείμενο ρυθμίσεις για το ίδιο θέμα, διασκορπισμένες σε περισσότερους από έναν κανόνες διαφόρων συνόδων (π.χ. καν. 14, 15, 93), β) είτε για να τροποποιηθεί έστω και ελάχιστα η διατύπωση της διατάξεως και έτσι να καταστεί το πεδίο εφαρμογής της ευρύτερο ή στενότερο (π.χ. καν. 6, 35, 69, 92, 95), γ) είτε για να προβλεφθούν κυρώσεις εκεί όπου η προηγούμενη ρύθμιση περιείχε μεν μία επιταγή ή μία απαγόρευση, χωρίς όμως να καθορίζει και τις συνέπειες της παραβάσεως (π.χ. καν. 17, 24, 28, 77), δ) είτε για να ερμηνευθεί αυθεντικώς η αρχική διάταξη, συνήθως με σκοπό την κατά εύσημο τρόπο μεταβολή του περιεχομένου της (π.χ. καν. 13, 16), ε) είτε, τέλος, για να αιτιολογηθεί η ρητή τροποποίηση της προηγούμενης διατάξεως (π.χ. καν. 40).

Απορίες επίσης μπορεί να προκαλέσει η επανάληψη ρυθμίσεων της πολιτειακής νομοθεσίας (π.χ. καν. 8, 31, 73). Όπως παρατηρείται⁷², ανεξάρτητα από τυχόν ιδεολογικούς ή εκκλησιαστικο-πολιτικούς λόγους που θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς, υπάρχει και ένας ακόμη. Κατά το τέλος του 7ου αιώνα η αυτοκρατορία της ιουστινιάνειας εποχής είχε αρκετά συρρικνωθεί, με αποτέλεσμα πολλές εκκλησιαστικές επαρχίες να βρίσκονται έξω από τα όρια του ρωμαϊκού κράτους, όπου βεβαίως δεν μπορούσε να γίνει λόγος για εφαρμογή της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Επομένως, η επανάληψη πολιτειακών διατάξεων και η με τον τρόπο αυτό επικύρωσή τους από κανονικής απόψεως κρίθηκε αναγκαία, για να επιτευχθεί ενότητα δικαίου επί ορισμένων βασικών θεμάτων.

Παρά το ότι, όπως προαναφέρθηκε, δεν ακολουθήθηκε η μέθοδος εργασίας της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι σε πολλές περιπτώσεις επηρέασε η πρακτική αυτή τους συντάκτες των κανόνων της Πενθέκτης Συνόδου, στους οποίους όχι σπάνια απαντούν *interpolationes* (= παρεμβλήματα), ιδίως με τη μορφή παραλείψεως⁷³.

70. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 43 επ.

71. Τρωιάνος, Πενθέκτη, σ. 44.

72. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 44 επ. και τον Ίδιο, Πηγές, σ. 149.

73. Τρωιάνος, Πενθέκτη, σ. 45.

Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι με όλους τους κανόνες της Πενθέκτης εισάγεται τελείως νέο δίκαιο. Σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργείται η εντύπωση ότι απλώς επαναλαμβάνεται το περιεχόμενο παλιότερων κανόνων. Πάντως μόνο σε δύο περιπτώσεις κανόνες αυτής της Συνόδου ταυτίζονται με κανόνες προγενέστερων. Αυτοί είναι οι κανόνες 78 και 92 της Πενθέκτης, που ταυτίζονται με τους κανόνες 46 της Λαοδικείας και 27 της Δ' Οικουμενικής αντίστοιχα. Το συνηθέστερο είναι κανόνες της Πενθέκτης να επαναλαμβάνουν –συνήθως χωρίς ειδική μνεία– αυτούσιο ή σχεδόν αυτούσιο, είτε ολόκληρο το κείμενο αποστολικών κανόνων, κανόνων παλιότερων συνόδων ή κανόνων του Μ. Βασιλείου (13 κανόνες) είτε αποσπάσματά τους (15 κανόνες). Η παράθεση αυτή γίνεται όμως, είτε για να επιβεβαιωθεί η ρύθμιση, είτε για να συμπληρωθεί ή τροποποιηθεί, είτε, τέλος, για να καταργηθεί⁷⁴.

Ως προς τα αντικείμενα της ρυθμίσεως ήδη πιο πάνω λέχθηκε ότι δεν υπάρχει τομέας του κοινωνικού βίου, συμπεριλαμβανομένου βεβαίως και του εκκλησιαστικού, που να μην θίγεται στους κανόνες της Πενθέκτης. Οι 102 κανόνες της δεν είναι διαρθρωμένοι συστηματικώς. Δεν είναι δηλαδή μαζεμένοι όλοι μαζί, όσοι ρυθμίζουν συναφή θέματα. Έχει βέβαια υποστηριχθεί η ύπαρξη ενός στοιχειώδους συστήματος στη σειρά των κανόνων, αλλά οι κατηγορίες αυτές είναι πολύ μεγάλες και πολύ γενικές, για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας δομής συστηματικής. Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτής της απόψεως οι κανόνες της Πενθέκτης διαιρούνται σε 4 ενότητες: 1-2 (Εισαγωγή), 3-39 (περί κληρικών), 40-49 (περί μοναχών) και 50-102 (περί λαϊκών)⁷⁵. Περαιτέρω έγινε προσπάθεια για την ομαδοποίηση των κανόνων, αλλά το έργο αυτό είναι πολύ δύσκολο, γιατί πολλοί από τους κανόνες, λόγω του περιεχομένου τους, μπορούν να ενταχθούν σε περισσότερες από μία ομάδες. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη⁷⁶ οι κανόνες διακρίνονται σε 11 ομάδες, π.χ. θέματα δογματικά, εκκλησιαστικής οργάνωσης, εκκλησιαστικής περιουσίας, θέματα γαμικού δικαίου κ.λπ.

Τη διάκριση ορισμένων ενότητων στους κανόνες της Πενθέκτης κάνει και ο Τρωιάνος. Από τις ενότητες αυτές εξαιρεί τους δύο πρώτους κανόνες, οι οποίοι παρουσιάζουν ιδιαίτερη ατομικότητα. Δηλαδή ο πρώτος περιέχει, σύμφωνα εξάλλου με πάγια συνοδική πρακτική, την επικύρωση όλων των δογματικών αποφάσεων και των κανόνων των 6 προηγούμενων συνόδων, ο δε δεύτερος κυρώνει και περιβάλλει με το κύρος κανόνων οι-

74. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 9.

75. Βλ. I.B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. II, Roma 1868, σ. 84-97.

76. Μενεβίσογλου, σ. 290 επ.

κουμενικών συνόδων τους κανόνες των Αποστόλων, των Πατέρων και των τοπικών συνόδων. Αυτό το τελευταίο ήταν απολύτως αναγκαίο να γίνει, διότι στις διάφορες συλλογές, που είχαν αρχίσει να καταρτίζονται από τον 4^ο αιώνα, όπως έχουμε αναφέρει, είχαν ήδη περιληφθεί όλοι αυτοί οι κανόνες και επομένως εφαρμόζονταν στην πρακτική και κατόπιν τούτου έπρεπε να τύχουν της εγκρίσεως της Εκκλησίας, για να εκλείψουν ενδεχόμενες αμφιβολίες για την κανονικότητά τους. Κατά τα λοιπά, στους 100 κανόνες που μένουν μετά την αφαίρεση των δύο πρώτων, διακρίνει κανόνες –8, 25, 36 και 38– που αναφέρονται στο πολίτευμα της Εκκλησίας, κανόνες που αφορούν την εκρίζωση εθνικών και ιουδαϊκών εθίμων –π.χ. 11, 33–, κανόνες που αφορούν τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας –31, 59, 64, 70, 75, 78-81, 84, 90 και 95– κ.ά.⁷⁷.

Οι κανόνες της Πενθέκτης επηρέασαν έντονα στους αιώνες που ακολούθησαν την εξέλιξη του κανονικού δικαίου. Η παρουσία τους έγινε αισθητή και στο χώρο του πολιτειακού δικαίου. Όπως έχει αποδειχθεί, ένα σημαντικό μέρος των Νεαρών του Λέοντος ΣΤ' προκλήθηκε από τους κανόνες της Πενθέκτης· εκτός από το σιωπηρό συσχετισμό, γίνεται ρητή αναφορά του καν. 59 στη Ν. 15 και του καν. 97 στη Ν. 73⁷⁸. Επίσης καμιά άλλη σύνοδος από όσες έγιναν στο έδαφος της Ανατολικής Εκκλησίας δεν προκάλεσε τόσες αντιδράσεις από την πλευρά της Δυτικής (συμπεριλαμβανομένης και της αμφισβήτησης της οικουμενικότητάς της⁷⁹), οι οποίες σε τελευταία ανάλυση είναι κατανοητές εξαιτίας των λεγόμενων «αντιρρωμαϊκών» θέσεων της Πενθέκτης Συνόδου, της οποίας η συμβολή στη διαμόρφωση του ορθόδοξου κανονικού δικαίου είναι πολύ μεγάλη⁸⁰.

77. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 10-41.

78. Βλ. Τρωιάνο, Πενθέκτη, σ. 42 σημ. 68 και 69.

79. Για την αμφισβήτηση της οικουμενικότητας της Πενθέκτης βλ. Μενεβίσογλου, σ. 297 επ. Βλ. και Γκαβαρδίνια, ό.π. (σημ. 1), σ. 79 επ.

80. Τρωιάνος, Πενθέκτη, σ. 45.

